

Проф. д-р КОСТЬ КИСІЛЕВСЬКИЙ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

для школи й самонавчання

Проф. д-р КОСТЬ КИСІЛЕВСЬКИЙ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ДЛЯ ШКОЛИ Й САМОНАВЧАННЯ

Четверте перероблене видання

ВИДАННЯ ШКІЛЬНОЇ РАДИ УККА

Нью Йорк 1955.

З М І С Т:

Вступні відомості	3
Звуки. Букви. Знаки	4
Слова	12
Відміна	20
Складня	39
Як користати з цієї книжки	52

Всі права застережені

ВСТУПНІ ВІДОМОСТІ

1. Як люди порозуміваються між собою?

Люди порозуміваються з допомогою мови. Дехто знає кілька мов, наприклад подорожні та купці. В школах учать різних мов, що нам дуже придадуться в житті. Найбільше вживаємо рідної мови.

2. Наша рідна мова.

Ми українці, то ж наша рідна мова українська. Поруч російської й білоруської вона займає рівнорядне становище у східній Слов'янщині. Понад сорок п'ять мільйонів людей уживають української мови в щоденному житті. **То розговірна мова.** Краща мова, що її вживають українські письменники, називається **письменницькою або літературною**. Її започаткував Іван Котляревський з Полтави ще в 1798. році, а до найбільшої краси довів її Тарас Шевченко у своїх безсмертних віршах. Також інші українські письменники причинились до її розвитку, як наприклад Марія Марковичева (Марко Вовчок) у своїх оповіданнях, Іван Нечуй Левицький у своїх повістях, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка.

Мешканці північно-західніх земель України вживають говорів, що зберегли ще дуже старі слова, форми і звуки.

1. Напишіть, чому наша рідна мова називається українською. Хто причинився до її розвитку? Що то є розговірна мова?

3. Слова, речення.

Наша мова складається із слів, наприклад: кімната, гостинна, стіл, крісло, стіна, скатерть, книжка, речі; батько, бабуся, старші... то слова. Стоїть, висить, лежить, розмовляють, оповідає, різні, накритий, тут, у, при, там, на, щось... то також слова. Лучимо й упорядковуємо слова та творимо з них закінчені думки, речення. В реченні всі слова розумно упо-

рядковані. Поки скажемо якесь речення, подумаємо спершу, щоб не було якої нісенітниці. Думаємо теж, коли пишемо речення.

Кожне речення виявляє якусь закінчену думку. У реченні упорядковані слова.

Ось вам приклади на речення, побудовані з вище поданих слів:

Тут у кімнаті стоїть стіл. При столі крісла. Там різні речі. Стіл накритий скатертю. На скатерті лежить книжка. У гостинній розмовляють старші. Бабуся оповідає щось батькові.

2. Утворіть чотири речення з таких слів: батько, газета, мати, учень, задача, хустина, пише, читає, має, вишиває, тут, там, вчора, завтра...

ЗВУКИ. БУКВИ. ЗНАКИ.

4. Звуки, голосні, приголосні.

Мати, м-а-т-и, дідо, д-і-д-о; а, о, і, у, е, и, з, б, р...

Слова і звуки вимовляємо ротом. Коли рот відкритий і при вимові звуків чути голос, постають голосні. Вони самостійні. В нашій мові є шість голосних: а, е, и, і, о, у. При цих голосних вимовляємо також інші звуки, що не виступають самостійно. То приголосні. Вони бувають: губні: п, б, в, ф, м; язикові: т, д, с, з, ц, дз, й, ш, ж, ч, дж, р, л, н; задньопіднебінні: к, г, х; гортанний: г. Їх назви походять від мовних засобів, що діють при їх постанні. Деякі приголосні можуть бути пом'якшені: ть, дь, сь, зь, ць, дзь, рь, ль, нь, ш, ж, ч.

Голосні можуть лучитися з й: й+о — йо, й+е — є, й+і — ї, й+у — ю, й+а — я. То йотовані голосні, або двозвуки.

3. Напишіть 10 слів, у яких будуть голосні: а, и, і, у, о, е.

4. Напишіть 10 слів, у яких будуть йотовані голосні.

5. Напишіть 10 слів, у яких будуть язикові приголосні.

5. Букви. Азбука. Знаки.

Напишіть такі слова: син, ніс, зуб, мати, чоловік, сон. Підкресліть усюди букву с. Підкресліть два рази букву н. Підкресліть вужиком букву о. Почисліть букви в кожному слові. Напишіть три слова, що починаються від букви р.

Букви пишемо. З букв утворені слова на письмі. Букви упорядковані в так званій абетці, або азбуці, що її назва походить від назв перших букв (аз, буки, або а, б). Азбука нашої письменницької мови має 33 малі й 32 великі букви. Їх черга така: а, б, в, г, ґ, д, е, є, ж, з, и, і, ї, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ю, я, ь.

А, Б, В, Г, Ґ, Д, Е, Є, Ж, З, И, І, Ї, Й, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ю, Я, -.

Їх назви такі:

а, бе, ве, ге, ге, де, е, йе, же, зе, и, і, йі, ий, ка, ел, ем, ен, о, пе, ер, ес, те, у, еф, ха, це, че, ше, ще, йу, йа, знак м'якшення або їр.

До азбуки не належать: 1) дж, дз, 2) знак апострофа ('), 3) знак наголосу над деякими словами для відрізнення їх значення: му́ка, мука́, пізна́ю, пізнаю...

6. Перепишіть азбуку та вивчіть її напам'ять.

7. Назвіть 10 перших букв з азбуки. Напишіть їх назви.

8. Назвіть 10 дальших букв з азбуки та напишіть їх назви.

9. Назвіть букви з азбуки, починаючи від 21. (ер, ес...) до кінця. (Напишіть їх назви).

6. Букв і звуків не можна сплутувати!

Напишіть слова: щепа, шука, шур, дощ, борщ, плащ. Почисліть у кожному з них букви. Скільки букв у слові щепа? Вимовляйте те слово поволі. Скільки звуків чути у ньому? Скільки звуків має щ? Почисліть букви у слові борщ. Скільки звуків вимовляємо у тому слові?

Деякі букви означають два звуки, наприклад буква щ.

А тепер напишіть слова: дзвін, гудз, гедз, джаган, джерело. Підкресліть у них усюди дз. Підкресліть два рази дж. Скільки букв має дж? Скільки букв має дз? Тут один звук має два знаки, або дві букви.

10. Напишіть, котрі звуки мають по дві букви.

11. Напишіть 5 слів з приголосними: дз, дж.

7. Як зазначаємо м'якшення попередніх приголосних?

Напишіть такі слова: день, біль, мідь, десь, ходить. Почисліть букви в кожному слові. Скільки букв і скільки звуків має слово день? Яким знаком означено тут м'якість попе-

реднього н? Як означено м'якість звуків д, л, с, т? До чого служить знак м'якшення?

Знак м'якшення або їр не починає ніколи слова. Тому немає великого „Ь” в азбуці.

8. Коли не треба писати знака м'якшення?

Напишіть такі слова: дідо, тіло, ні, сіно, ціп, сидати, літо. Вимовляйте поволі ці слова. Що чуєте перед **і** у кожному з них? (дь+і, ть, нь, сь, ць, ль). Буква **і** означає тут м'якість попереднього приголосного. Тому не треба писати перед ним знака м'якшення. Також я, є, ю після приголосних означають їх м'якість: дядько — дь+а, сине — синь+е, кузня, люди, нюх...

12. Спишіть з цього оповідання слова, в яких позначено м'якшення попередніх приголосних:

Острозька академія.

В місті Острозі на Волині була академія, заснована потомками київського княжого роду, князями Острозькими. Оці князі міцно й вірно стояли при українському народі. Константин, литовський гетьман, та його син Василь, київський воевода, опікувались українським культурним життям, особливо тією академією. В Острозі згуртувалось учене товариство, що видало Острозьку Біблію.

13. Спишіть з цього оповідання слова закінчені на -ський, -зький.

14. Напишіть 4 речення із словами закінченими на -цький, -ський.

15. Напишіть 4 речення із словами: мельник, пальці, пильний, сільський, громадський.

16. Напишіть 10 слів із знаком м'якшення. До чого служить знак м'якшення?

Запам'ятайте: Треба вимовляти й писати: український, людський, козацький, кавказький, французький (бо француз), пильний, польський...

17. Напишіть 5 речень, у яких будуть слова без знака м'якшення, а саме: свято, святкувати, сніг, світлиця, ясніти, (стіна, кінчик, смілий, промінчик, священик).

18. Напишіть 10 слів, в яких не зазначається м'якшення, напр. смілий, боязкий, різкий, сміх...

19. Виповніть пропущені частини слів у цьому оповіданні:

М о р о з н и й д е н ь

Іней срібли... (від: сріблити) землю. Холод, а сон... (від: сонце) ще так треба бідній дівворі. Аж коло полуд... (від: полудне) поховзнувся по віконц... (від: віконце) промі..., один, другий. Упав на ослизлі від вологости стіни та намалював на них баранч... і сніжинки. Пустунчик якийсь! Жартував з дітей. У слід за ним показалося сон... Осяяло всю кімнату. Радіс... заясніла на лицах дітей.

9. Коли треба писати знак апострофа?

Напишіть такі слова: зява, озяви у риби, але: з'ява, з'явище. Як зазначено тут на письмі різниці в значенні цих слів? Апострофом відділяємо тверді приголосні п, б, в, м, р від наступних я, є, ю, ї; п'ять, в'язати, в'ялий, в'юн, б'є, м'яч, м'який, м'ясо, подвір'я, бур'ян, матір'ю, на подвір'ї, у пір'ї...

Також між роз-, від-, над-, об- та я, ю, є, ї ставимо апострофа, напр. роз'єднати, від'їхати, над'їсти, об'єднати, об'ява, роз'юдити...

Запам'ятайте ці приклади!

20. Напишіть 5 речень, в яких будуть слова з апострофом.

10. Не можна сплутувати голосних е та и; о та у!

Г о р о д в о с е н и.

Великими жовтими й зеленими кулями лежать на грядках гарбузи. Помідори весело визирають із листя. Огірки, що залишились ще на грядці, лежать там, мов жовті бочівочки. Моркві й бурякам тісно вже сидіти в землі. Вони згрубіли й повилазили наверх. Треба їх збирати та складати в лъоху.

20. Спишіть з цього оповідання слова, в яких виступають е, и.

21. Чому сплутують їх у вимові та на письмі?

22. До слів, в яких виступають е, и, утворіть 6 нових речень про осінь у саду.

23. Напишіть 10 слів, в яких виступають: е, и.

24. Спишіть з наступного розділу слова, в яких виступають о, у.

Г о л у б и.

Коли голуби летять, повітря торкається поверхні їх пер,

що вимащені товщю з купрової залози. Товщ береже їх від вологости. Голубині крила мають форму широких платівок, а великий хвіст служить голубові за стерно. Голуби гніздяться на горищах, під дахами, а дикі голуби на лісних деревах. Голубки висиджують яйця, з яких виколуються молоді.

Запам'ятайте правопис таких слів: беру, але вибираю, перебираю, відбираю; берег, бережок; берегти; велет, велетень, велетенський, але: великий, великан, великанський; гриміти, дрижати, але: грім, держати; кишення, летіти, лежати; лизати, лишити, минути що, тривалий, терпіти; кожух, яблуко, голова, мачуха.

25. На основі поданих прикладів напишіть 5 речень, у яких виступлять слова з е, и, о, у.

11. Дзвінки і глухі звуки.

Приложіть палець до гортанки й вимовляйте: а, е, и, і, о, у, б-б-б, з-з, ж-ж, в-в, г-г, г-г, р-р-р, л-л, м-м, н-н, д-д, дз, дж, й-й. Що чуєте під дотиком пальця при вимові цих звуків? А тепер порівняйте вимову таких звуків: б-б, п-п, д-д, т-т, з-з, с-с. Що чуєте при вимові б, д, з, а що при вимові п, т, с?

Звуки б, д, з, дз, дж, ж, г, ґ, р, л, м, н, й, а, е, и, і, о, у... дзвінки.

Звуки п, т, с, ц, ч, ш, х, к ...недзвінки або глухі.

26. спишіть з цього оповідання слова з дзвінкими приголосними накінці та перед приголосними **глухими**:

Л і с в о с е н и.

Стежка до лісу веде через поля. Вони чорніють від поораних скиб. А далі видно ще кукурудзи, бараболю, буряки. Йдемо стежкою й підходимо до лісу. Як гарно він прибраний у свій осінній одяг!- З краю лісу стирчить біла берізка. Її листячко ясножовте. Ближче до нас різнобарвна осика, а там далі на горбку пожовклий граб. Ще далі дуб з пожовклими галузками. За ним вічнозелений бір із смерек.

12. Подвоєння приголосних.

Порівняйте такі слова:

оповідати.....	оповідання	жити.....	життя
читати.....	читання	мити.....	миття
лікувати.....	лікування	каятись.....	каяття

Що завважили ви у правописі слів: оповідання, каяття?

В нашій мові вживаються подвійні приголосні перед я, ю, і, є: у житті, цьому питанню, з таким лікуванням, ці оповідання гарні... Так зазначаємо подовження приголосних.

Подвійні приголосні бувають також у інших ще словах перед я, ю, і: тінню, червінню, блакиттю; весілля, зілля, Поділля, кіллям, на дозвіллі; суддя, безладдя, міддю; волосся, колоссю, над Россю, на Поліссі; галуззя, маззю; збіжжя, Запоріжжя, підніжжя, на роздоріжжі, Підляшшя, розкішшю, піддашшя; ніччю, річчю, клоччям; міццю...

Такого подвоєння немає, якщо в слові є вже дві приголосні перед я, ю, і: листя, щастям, повістю, вістю, могутністю, смертю, скатертю...

Запам'ятайте! Ніколи не подвоюються: п, б, в, м, ф, р, к, г, х, щ, дж, дз.

27. Спишіть з цього оповідання подвійні приголосні перед ю, я, і:

Н а ш е ж и т т я .

Гарне наше життя! Багате у вражіння. Оповідання й вірші будять у нас почуття любови до Рідного Краю. Найкращі вірші Тараса Шевченка, що їх поет написав на засланні. Скільки в них туги й чуття!

Хоч осінь уже холодна, а проте ходимо на прогулянки аж до підніжжя Ведмежих гір, щоб налюбуватись блакиттю краєвиду та червінню листя.

13. Склад у слові.

Прочитайте повільно: а, а-бо, а-би-де, ба, ба-ба, ба-бу-ся, і, І-ван, І-ва-сик, І-ва-ни-ха, І-ва-но-ви-че-ва, о, о-ко, о-ко-ви, о-ко-ва-ми...

Почисліть частини кожного наведеного тут слова. Скільки голосних у кожній частині? Частини слова з одним голосним називаються склади. Склад вимовляємо одним відкриттям рота. Скільки складів мають ці слова: ах, ой, тут, там, де? Скільки складів у кожному наведеному тут слові: і-гла, малий, мати, бере, дрова, сьогодні, позавтра?

Слова бувають односкладові, двоскладові, трискладові, багатоскладові.

28. Напишіть п'ять двоскладових слів.

29. Напишіть п'ять чотирискладових слів.

Слова ділимо на склади при переносуванні з одного рядка на другий; якщо їх не можна змістити, треба ділити за складами.

Прочитайте такі склади у словах: О-ле-на, Ма-ру-ся, ди-ти-на... Чим закінчені ці склади? Склади, закінчені голосним звуком, називаються відкриті, бо при їх вимові наш рот відкритий.

Прочитайте такі склади у словах: Оль-жин, місь-кий, уч-нів-ський кон-церт... Склади, закінчені на приголосний звук, називаються закриті.

30. Поділіть на склади слова в цьому оповіданні:

Н а ш і н а й с т а р ш і г о р о д и .

Київ і Галич — то наші найстарші города. Київ дійшов до найбільшої могутності за Ярослава Мудрого, Галич, — за Володимирка. В обидвох городах були укріплення із стін та вежі з каменю. Княжий гóрод у нинішньому Крилосі свідчить про могутність Галицького князівства, що в дечому наслідувало Київ.

14. Наголос.

Котрий склад вирізнений у слові: ру-ка? Вирізнений склад називається наголошений. Вимовляємо його сильніше, як інші. Наголос — то вирізнення у вимові якогось складу. Часом буває один головний наголос, а другий побічний, якщо слово багатоскладове.

Порівняйте такі наголоси в тому самому слові: рука́, руки, але: ру́ки; голова́, голови, го́лову, го́лови, голі́в... Як бачимо, наш наголос змінює часто місце; він рухомий і вільний.

31. Покладіть знаки наголосу на словах в таких реченнях:

Гарна, дуже гарна була сотниківна. Знали її по всій Україні; бо в нас в Україні, скоро було виросте в кого дочка хороша, то вже і знають її усюди. Було́, чи треба кому з молодого козацтва, чи не треба чого у Війтовці, їде за сто верств. (П. Куліш).

15. Чергування голосних і приголосних.

а) Порівняйте такі форми слів: дороги, дорі́г, ноги, ніг, гори, гір, роботи, робі́т; села, сіл, лебеді, але: лебідь... Як ба-

чимо, у цих словах чергуються у різних формах звуки: о та і; е та і. У відкритих складах виступають о, е; у закритих і. Це чергування, що збагачує мову своїм звуком „і”, прикметне для нашої мови. Однак бувають виїмки, напр. конем, братом, торг, горб, вовк, хрест, твердий, смерть, волос, ворог, берег, селезень, пес, сон...

б) Пригляньтесь до цього чергування: і-й; у-в. Коли вони виступають?

Батько й мати дивляться, як син бавиться м'ячем. Він підкидає його високо й ловить його зручно. Скільки краси і принади в його рухах! Яка ставна і гнучка його постать! Ця гра починається багато до здоров'я.

Як заступлено тут „і” в першому реченні? По яких звуках наступає таке чергування?

А тепер пригляньтесь до цього чергування:

Івась учився добре, але й сестра його Маруся вчилася теж непогано. Вчитель був задоволений, учителька хвалила також свою ученицю.

Запам'ятайте такі чергування: вчитись — учитись, вчитель — учитель, все — усе, уміти — вміти, вже — уже, вчора — учора. Між голосними **і** замінюється на **й**; **у** на **в**.

в) Порівняйте такі форми слів:

чоловік, чоловіче, в чоловіці	каліка, каліці, покалічений
Бог, Боже, в Бозі	дорога, дорозі, дорожений
дух, душе, в дусі	нога, нозі, стрижений
друг, друже, друзі	лихо, лишенько...

У відміні деякі слова виявляють чергування звуків к-ч-ць; х-ш-сь; г-ж-зь. Це залежить від наступних голосних: е, и, і.

16. Добра вимова звуків і слів.

Не завжди вимовляємо правильно звуки і слова. Тому треба вивчити їх правильне звучання та зберігати його. Тоді не буде помилок у письмі. І так:

а) На кінці слів зберігайте дзвінки звуки: також, ніж, між, дід, біб, хліб...

б) В середині слів перед глухими дзвінкі не поглушуються: книжка, стежка, ніжка, ложка, низка (від низати), берізка, рибка, кладка, редька, гладкий, легший.

в) Зберігайте е-и, о-у, хоч нема на них наголосу: село,

велет, мені, минати, реченець, іменини, лишатись, голубка, кожушок, мачуха...

г) Вимовляйте завжди м'які закінчення в дієслівних формах: ходить, кажуть, робіть!..

г) Вимовляємо м'які рь в словах: трьох, трьома, чотирьох, лікаря — лікар^{ья}, кобзаря — кобзар^{ья}...

д) Зберігаємо правильну вимову півм'яких сь, зь: дивить^{ся}, світ, звір (с^ьвіт, з^ьвір).

е) При збігу приголосних зберігаємо їх вимову: стіна, листя, потраплю, могти...

СЛОВА.

17. Словництво.

Українське словництво тепер багате в нові слова; вони постали дякуючи мовним засобам, що їх називаємо наростками і приростками. Маємо теж крім наших прастарих слів, 1) позики з чужих мов, що просякали в наш словник в різних часах і умовах. Крім слов'янських позик бувають також слова, що зайшли до нас від норман, готів, греків, арабів, татар, турків, мадярів: князь, хан, хміль, шолом, меч, карий, чабан, отара, товар, лоша, аркан, казан, байрак; від німців маємо слова на означення ремесства, торгівлі; слюсар, стельмах, рахунок, ярмарок, шруба, гвинт, плуг...; від греків дістали ми слова: аристократ, демократ, граматика, географія...; через Польщу прийшли до нас деякі латинські слова: автор, акт, дисципліна, директор, інспектор, кляса, вакації... Врешті маємо слова вживані в техніці цілого світу: телеграф, телефон, радіо, антена, телевізія, електрика, патефон... 2) Деякі стародавні слова, що називаються **архаїзми**, вживаються у нас до окрас мови, для поваги і старосвітщини: благо (добро), глава (розділ у книзі), благородний (шляхетний), древній (старинний), скорбящий (терпен)... 3) У деяких письменників виступають новотвори (**неологізми**): буйновійний, золотоморе, просинь... Розбагатіла у нас теж т. зв. синоніміка. **Синоніми** — то слова з подібним значенням і різною формою: корабель, судно, пароплав; човен, чайка, лодка, вітрильник,

моторівка; пишний, гарний, красивий, хороший, розкішний, величній; ледар, лежень, гільтяй, ланець.

Поруч синонімів уживаються також **омоніми**. То слова, що мають одну форму, а кілька значень: коса — з заліза до кошення трави, з волосся, з кукурудзів, з піску при березі затоки; отець — батько, священник, чернець; бабка — трава, старенька особа, клеветник до клепання коси, метелик, забава. Омоніми — то улюблений засіб для забави.

32. Напишіть 10 чужих слів.

33. Напишіть синоніми до слова: дорога.

34. Напишіть 5 архаїзмів і 5 неологізмів.

35. Подайте різні значення омоніма: ключ.

36. Подайте різні значення слова: журавель.

18. Словотвір.

Слова, що подібні своєю формою, належать до спільного гнізда: сад, садок, садочок, садівник, садовий, садівничка, садити, пересадити, насадити...; земля, земелька, земний, земський, приземнитися, відземок, приземок, позем, чорнозем... З даних гнізд виділіть спільну частину. Спільна найменша частина словного гнізда — то корінь. Як у дереві є корінь, з якого виростає пень і галуззя, так у словному гнізді є корінь, пень або основа для відміни та наростки і приростки, що розгалужують його значення. Приростки стоять перед коренем, наростки після нього.

37. Утворіть різні слова з кореня „ліс”.

38. Випишіть різні приростки й наростки до слова „мороз”.

Деякі наростки дуже живі і творчі, інші мертві, бо вже не вживаються сьогодні. Наприклад, творчі наростки -ник, -ощі: бесід-ник, підруч-ник, власник, скарбник; рад-ощі, лін-ощі, мудрощі, хитрощі; мертві наростки: -тель, -ас; сьогодні заступили їх наростки: -ач, -яч, -ун, -ець: глядач, слухач, споживач, дописувач, видавець, літун, шептун. Деякі наростки дуже улюблені, напр. песьливі та здрибнілі: -ок, -очок, -ечко, -енький...

До приростків належать: без, в, у, від, до, з, за, між, на, над, о-, об-, перед, під, по, су-, проти, через, серед: відобразити, набрати, забрати, підобразити...

39. Напишіть 10 слів з наростками.
40. Напишіть 10 слів з приростками.

19. Складені і скорочені слова.

В укарїнській мові багато складених слів. Упродовж сторіч вони з'являлись у нашому словнику, щоб скоротити накопичування окремих слів. Деякі збереглися здавна, інші постали на наших очах. Всі вони утворені за певними правилами споєння. І так:

1) хлібороб, вітрогон, водопад, життепис; далековид, тризуб, крайнебо, синьожовтий; верниволя...

2) цілі змінені слова: Великдень, добраніч, двоєвір'я, спасибі(г), дванадцять (два на десять)...

Не всі складення зрослися. Тому вживаємо часто між ними risks: Україна-мати, талан-доля, давним-давно, Свят-Вечір, раз-у-раз...

В останніх часах постали складення з частин слів: кол-госп (колективне господарство), маткурс (матуральний курс), літфак (літературний факультет)... Залюбки вживаються також скорочення, так звані абрєвіатури: УВАН (Українська Вільна Академія Наук, УТГІ (Український Технічно-Господарський Інститут), УГА (Українська Галицька Армія), УВУ (Український Вільний Університет), НТШ (Наукове Товариство ім. Шевченка)...

41. Напишіть 10 складених слів.

42. Напишіть п'ять скоротів.

43. Напишіть 2 незростлі скороти.

20. Частини мови.

Кожне слово є рівночасно якоюсь частиною мови. Одні слова змінюють свої форми залежно від довкілля, другі не підлягають тим змінам. Наприклад кажемо: то мій **брат**. Я не маю **брата**. У нього п'ять **братів**.

Слово **брат** змінє свої форми. Воно належить до відмінних частин мови.

Але: **Вчора** було гарно. **Вчора** ми ходили на прохід до лісу. **Вчора** трапилась нам пригода. Тут у всіх реченнях виступає завжди незмінне слово: **вчора**. **Вчора** — то невідмінна частина мови.

До відмінних частин мови зачисляємо: 1. іменник, 2. займенник, 3. прикметник, 4. числівник, 5. дієслово.

До невідмінних частин мови належать: 1. прислівник, 2. прийменник, 3. сполучник, 4. вигук, 5. частка.

44. Кілько є всіх частин мови? Кілько є відмінних частин мови? Кілько є невідмінних частин мови? Вивчіть назви частин мови! Випишіть їх.

45. Котрі слова в цих реченнях означають **назви (імена)** осіб та речей? Іван і Маруся належать до моєї рідні; тато, мама, брат і сестра — живуть разом з мною в цій хаті. Живе в нас також дідусь, тато моєї мами. Ми маємо власне господарство й садок. У садку ростуть яблуні, груші, сливи, малини й порічки.

1. Імена осіб або речей — то іменники. До речей зачисляємо також: а) назви тварин, як кінь, корова, вовк, лисиця, лоша; б) надзміслові іменники (що їх не можемо доторкнутись): гнів, зависть, душа, біль, смуток.

46. Випишіть іменники з цього вірша:

Козачий дім. Кругом на стінах
В суворих фарбах, в різних змінах
Орнаментичні візерунки
І гордість давньої скарбниці,
Списи, та шаблі, та рушниці —
Славетних прадідів дарунки,
Криві турецькі ятагани
Ще свідчать тут про смертні рани,
Що діставалися боями, —
І для нащадків невідомих
На зброї в батьківських хоромах
Кривавий знак лишили плями. (Г. Чупринка)

Пригляньтесь до таких слів: біжить, сміється, пустує, сидить. Відповіжте на питання, вживаючи вчислених слів: Що робить Андрійко? Що він діє? В котрих словах є виражена дія?

2. Слова, що означають дію — називаються дієслова. Належать тут теж слова, що означають стан, в якому щось нагородиться: нездужати, рости, цвісти, жалувати...

47. Випишіть дієслова з цього оповідання:

Д в а с и н и.

Андрійко село оббіжить, — вернеться червоний, сміючися, пустуючи; а цей, гляди, під хатою денебудь сидітиме: землею пересипається, або зілля всяке вишукує; розкопує щось, хробачка вигребе, або метелика вловить, дивиться, думає... Гукне Андрій, він увесь іздрігнеться. А коли то було ляже в садку та цілісінький день пролежить нерухомо, мов прислухується до чого. (Марко Вовчок).

48. Напишіть, які ознаки і прикмети має стіл. Які є прикмети Івася? Які є прикмети Марусі? Які ознаки має поле взимі? Такі слова, як круглий, білий, швидкий, пильна, висока, зелене, жовте — то прикмети осіб та речей, то їх ознаки.

3. Слова, що подають ознаки або прикмети, то прикметники. За прикметниками питаємося: який, яка, які.

49. Випишіть прикметники з цього вірша С. Черкасенка:

Спокій.

В білу намітку хтось землю повив — (В яку?)

Хтось соромливий, (Який?)

В білу намітку з пречистих снігів, (З яких?)

В душу спокійну без руху, без слів (Яку?)

Чистий, святий, терпеливий... (Який?)

Подумайте над цими словами: батьків, батькова, батькове, мамин, мамина, мамине, дідів, дідова, дідове, братів, братова, братове. То також прикметники, що означають відношення чогось до батька, мами, діда, брата, або приналежність чогось до них: бабина дочка, дідове господарство, Квітчина повість...

Подібно також є прикметниками слова, що означають матеріал, з якого якась річ зроблена: шовковий, золотий, залізний, мідяний...

21. Ступенювання прикметників.

Для означення більшої якості й кількості при порівнянні вживаємо вищого й найвищого ступенів прикметників, додаючи до коренів наростки: -іший, -ший та приросток най- для найвищого ступеня, напр. біл-іший, мудріший, чесніший; найсправедливіший, найтепліший; груб-ший, багатший, молодший, найдешевший...

Для підсилення значення вживаємо часто слів: багато, дуже, більше, значно: багато більший, значно довший, дуже добрий, більше золотий, більше запальний... При ступенюванні виступають різні звукозміни: 1) випад звуків, напр. легкий, легший (випало к), глибокий, глибокий (випало: ок); 2) уподібнення та зміни звуків: дорогий, дорожчий, високий, вищий, низький, нижчий, красний, кращий...

50. Випишіть з цього речення ступеньовані прикметники та подайте, в якому вони ступені (рівний, вищий, найвищий):

Він був у мене один, найніжніший з усіх ровесників, найспокійніший хлопець; не було теж кращого різьбара від нього.

51. Напишіть вищі ступені від таких прикметників: веселий, завзятий, здоровий, ранній, сумний, прудкий, гострий, довгий, могутній.

52. Напишіть 5 прикметників в усіх ступенях.

Запам'ятайте! Деякі прикметники ступенюються неправильно: малий, менший (від другого кореня „мен”); великий, більший (від кореня „боль-”), злий, гірший, (від кореня „горк-”, добрий, ліпший, гарний, кращий...

4. Пригляньтесь до таких речень:

Жайворонок співає.

Жайворонок знявся вгору.

У другому реченні заступіть слово „Жайворонок” словом „Він”. Яка то частина мови: жайворонок? Чим вона тут заступлена в другому реченні?

„Він” — то займенник, бо вжитий тут замість іменника. **Займенники заступають іменники.** Чим заступлені іменники в підкреслених реченнях?

Мати добра. **Вона** дбає за родину.

Маленьке жабеня скаче. **Воно** зелене.

Гості приїхали. **Вони** співають.

53. Випишіть займенники з цих речень:

Вчора сидів **я** вдома. Несподівано застукав хтось до дверей. — Хто там? — питаюсь. — **Я** — відповідає якась особа. — Не пізнаю **тебе** (особи) — кажу я. — **Я**, Ольга.

Це „я” — то була моя сестра. Вона (хто) приїхала здалеку. Давно була в нас. (У кого). **Я** відчинив їй двері (кому).

Вона (хто) ввійшла зо словами: — Ти не пізнав мене? (кого?).

Я, ти, він, собі, вона, себе, ми, ви, вони, нами — то іменникові займенники.

Прочитайте такі речення та пригадайтеся над ними:

Цей хлопець дуже неспокійний. Котрий? А от цей! Чому то ця учениця завжди спокійна? Такої доброї товаришки не легко знайти. Яка ж вона? Завжди комусь помагає. Наші товаришки теж добрі.

Що заступають ці слова: цей, той, такий, якийсь, наш? Які то частини мови? Чим вони подібні до прикметників?

Займенники, подібні до прикметників своїми формами, називаються прикметникові.

5. Котрі слова з наведених нижче означають якусь кількість, якесь число?

Гриць посадив у городі двадцять два дерева. Було тут п'ять груш, сім слив і одинадцять яблунь. Також Михайло посадив кількадесят дерев. Самих яблунь є в нього сорок дві, а черешень вісім. Багато з його саджениць не витримали зими. Перші черешні змерзли, у других деревець нема досі знаків життя.

Котрі тут слова означають чергу?

Частини мови, що означають кількість осіб, предметів та чергу їх, називаються числівники.

6. Вишукайте прикметники між цими частинами мови: Гарячий день. Високий дуб. Гарна книжка. Весела пісня. Синє море. Чисте писання.

Чим різняться від прикметників такі слова: високо гарно, гаряче, весело, чисто! **То прислівники. Вони утворені від прикметників, але відповідають на питання: як. (високо). Інші прислівники відповідають на питання: де, коли.** Напр. Праворуч веде дорога. Всюди видно людей. Тут кипить робота. Вдома теж не дармують.

54. Випишіть з цих речень прислівники, що відповідають на питання: коли.

Нині тут завізно. Вчора було менше людей. Треба тепер вертатись додому. Завтра приїдемо знову.

55. Вишукайте прислівники в цьому оповіданні Марка Вовчка:

Надворі (де) було темно і в хаті стало тихо-тихо (як). Нараз хтось постукав у віконце. Сталося це так несподівано, що зразу ніхто не вірив сам собі. Але стукнуло вдруге (як), і ще раз, і чути було виразно, ясно, голосно.

Порівняйте ці прислівники, одні з одними:

темно, темніше, найтемніше
весело, веселіше, найвеселіше
чорно, чорніше, найчорніше
довго, довше, найдовше
коротко, коротше, найкоротше...

Як вони ступенюються?

56. Напишіть вищий і найвищий ступені до таких прислівників: тихо, голосно, ясно, ярко, грубо, тонко, дрібно, жалібно, високо, низько, нижче.

Вишукайте в цих реченнях іменники та дієслова: Івась вивчився на адвоката. Василь узявся теж до книжки. Він дбає за себе. Настя пішла по хліб до skleпу. Якими словами пов'язані тут іменники з дієсловами? Ті частини мови — то прийменники.

57. Напишіть шість речень з прийменниками: над, під, в, з, по, до, (при, за). Напишіть чотири речення з прийменниками: без, від, для, біля.

7. Прийменники визначають відношення між словами, особливо іменниками, займенниками і прикметниками.

До прийменників належать такі слова: без, біля, від, до, для, в, з, за, коло, між, межи, над, після, про, проти, серед, з-під, із-за, посеред, з-понад, з-поміж, замість, поруч, к, д, у, крізь, на, о, об, під, перед, по, про, через, згідно з, поза, попід, при...

58. Випишіть з цього оповідання прийменники:

Смерком бандурист із своєю поводитаркою були вже **коло** табору, що розкинув свої намети недалеко від річки, серед широкого, пахучого, свіжого поля. Бандуриста угледіли ще здалеку, але він поволі наближувався до самого табору. Поява його для багатьох була приємна; коли він заграє на бандурі, всі слухали; про неспокійну дівчину із спущеною до землі головою геть позабули. (За Марком Вовчком).

8. Приглянься, чим сполучені тут слова між собою.

Бузько й жаби. Чоловік і жінка. Батьки та діти. Малий,

а розумний. Добрий, але нездоровий. Ані поганий, ані гарний. Чи так, чи інакше. Або тут, або там.

Такі частини мови, що сполучують слова, або речення, називаються сполучники.

59. Вишукайте в цьому оповіданні сполучники:

Виорав чоловік поле. Посіяв на полі льон і заскоротив його. Виріс славний льон. Квіт гарнесенький, а тонкий, немов крильця в мухи, або й тонший. Сонечко світило на нього тепленько, хмарка кропила його дощиком, а льонові було від того так любо, як от часом дитині, коли мати вміє її та поцілує.

9. Випишіть з цього уривка вигук:

В лісі порозходилися хлопці в різні сторони світу. Вони почали накликуватись: гей, гоп, гей, гоп! А як ніхто не відповідав, тоді стали кричати: ой, пробі, рятуйте!

60. Як люди кричать на сполох? Яких вигуків užívають у зворушенні, радості? Як кричать з болю, гніву? Як кричать на звірів? **Вигук означають різні почуття.**

61. Напишіть шість речень з вигуками.

10. Невідмінні частини мови, же, ж, б, бо, но, то, не, ні, що підсилюють або заперечують інші слова, звуться частками.

62. Вишукайте частки в цих уривках:

Ні, слів людських для них немає...

Вони ж так прагнуть в слові жити. (О. Олесь)

Хай же тії вороги поніміють скоріш,

Наша ж мова сія щогодини ясніш! (В. Самійленко)

Деякі частки зрослися із словами, що до них належать: -ся, -сь, -му, аби-, миюся, миюсь, матиму, абихто.

63. Випишіть невідмінні частини мови з цього уривка:

Колись то давно, іще до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь князь. Та й був собі той князь стрілець такий, що аби зуздрів на око, то вже й його; і кохавсь він у полюванні. Отож раз поїхав той князь на полювання, та й одбився у пущі од своєї челяді. (П. Куліш).

ВІДМІНА. ЯК ТВОРИМО ВІДМІНУ?

Відмінні частини мови змінюють свої форми, щоб зазначити взаїмовідносини поміж поодинокими словами в реченнях.

Пригляньтесь до слова „сад” у таких реченнях:

Наш сад дуже вже пожовк. Осінь заглянула до саду. За садом поле. І воно пожовкло. В нашій місцевині багато садів. Розкішні сади в околиці Кінгставну.

Випишіть окремо різні форми слова „сад” та підкресліть основу (пень) його. До основи (пня) додаємо різні закінчення (-а, -ові, -ом, -и, -ів, -ами, -ах...) і так творимо відміну слова. Додайте закінчення до основ (пнів): дід-, лис-, город-. Що станеться з цими словами? Додайте закінчення до пнів (основ): жаб, хат, риб, сил, дерев. (-а, -и, -і, -у, -ою; -о, -у...). Пригляньтесь до форм слова „нести” в таких реченнях:

Що ти несеш? Несу обід братові. Він працює. Так поспішай і неси хутко, бо вже давно час їсти. Інші діти несуть уже порожні глечики.

Які закінчення додаємо до дієслівних основ (пнів)?

Відділіть основу (пень) у таких формах: столи, столів, столами, столах. Що сталося з тим **о** в такій формі: стіл? Пригадайте собі закон чергування голосних **о** — **і**.

Пні підлягають закономірному чергуванню: **о**, **е** — **і**; напр. ночі-ніч, нести, ніс, везти, віз, пекти, печу, пік...

У відміні слів бувають два пні: кошу, косиш, косить; ріжу, ріжеш, різав, різали; пишу, пишеш, пишемо, писав, писала; беру, береш, беремо, брав, брали; кажу, кажеш, кажемо, казав...

22. Число у відміні.

Пригляньтесь до числа в цих реченнях:

В городі розрослися розкішні гарбузи; будуть зернятка для нас. Буде олій до капусти. І коровам буде добра їжа. Цей гарбуз уже дозрів (один), а тамті ще зелені (багато таких).

Коли йде мова про одну річ, особу, прикмету, дію, стан, про одне число, тоді маємо форму однини. Коли ж є багато осіб, речей, прикмет, дій, станів, чисел, тоді маємо форму множини.

23. Рід у відміні.

У відміні маємо три роди: чоловічий, жіночий, середній. Не завжди маємо на думці чоловіка, жінку чи дитя, а проте означаємо рід. Це так званий граматичний рід, що залежний

від закінчень у словах. Щоб його означити, послугуємомось допоміжними засобами:

день, камінь, образ, ключ, чин, ум, ніж, обруч, кіш, кліщ, хрущ, жук, сон — чоловічого роду, бо кажемо той день, той камінь... подібно, як той чоловік;

книжка, діжка, робота, надія, повість, новість, смерть, ніч, тінь — жіночого роду, бо кажемо та книжка, та ніч, подібно як та жінка;

вікно, діло, ліжко, горе, весілля, знання, огнище, віче, Запоріжжя — середнього роду, бо те вікно, подібно як те теля, те дитя.

Так само прикметники є різних родів: чоловічого: той гарний, великий, синій, темний; та гарна, велика, могутня, синя — жіночого роду; те гарне, велике, могутнє, сине — середнього роду.

Подібно з допомогою займенників той, та, те означуємо роди займенників: наш, ваш, свій, мій, твій — чоловічого роду, бо той; наша, ваша, своя, моя, твоя — жіночого роду, бо та; наше, ваше, своє, твоє — середнього роду, бо те.

І в дієслові розрізняємо різні роди: він ходив, вона ходила, воно ходило; цей говорив, ця була, це було; прочитана книжка, прочитане письмо, написаний закон. Натомість у множині не розрізняємо родів: вони ходили.

24. Відмінки.

Іменники, займенники, прикметники, числівники мають по сім відмінків в однині та по сім відмінків у множині. Їх назви такі:

1. називний, 2. родовий, 3. давальний, 4. знахідний, 5. кличний, 6. орудний, 7. місцевий.

Відмінки пізнаємо з допомогою питань; на питання

хто, що є? — відповідає називний відмінок,

кого, чого нема? — відповідає родовий відмінок,

кому, чому подаю? — відповідає давальний відмінок

кого, що знаходиш? — відповідає знахідний відмінок,

як тебе кличуть? — відповідає кличний відмінок,

ким, чим займаєшся? — відповідає орудний відмінок,

на кому, на чому є? — відповідає місцевий відмінок.

Ті самі питання можемо ставити до множини.

25. Особи, часи та інші форми дієслова.

Дієслова мають три особи в однині: я, ти, він (вона, воно) і три особи в множині: ми, ви, вони: я ходив, ти була, він бачив, вона писала, воно ходило, ми читали, ви знали, вони казали.

У відміні дієслова розрізняємо чотири часи. Для означення теперішності служить теперішній час, для минулої дії минулий час; для дій, що ще будуть, майбутній час. Врешті є також передминулий час, що випереджує дію головну й означає, що щось сталося дуже давно. Напр. Вечоріє. (Тепер). Сонце ховається за гори. (Тепер). Ось і місяць вийшов із-за хмар. (Минуло). Буде гарна ніч. (Ще буде). Незабаром почуємо соловейка. (Ще буде). До пізньої ночі слухатимемо його співу. (Ще буде). Буду сидіти на призьбі під хатою. (Ще буде те). Батько вже вийшов у садок. (Минуло). Він теж відпочиває по праці. (Тепер). Батько оповідав нам, як то колись поширилась була у нашому селі страшна пошесть і як усе населення вимерло було. (Дуже давно). Означіть назви дій в цих реченнях!

Крім часів, розрізняємо також способи дії, напр. Я радо пішов би купатися, але болить у мене нога. (Як би не боліла, то пішов би. В цьому реченні зазначена умова часткою „би”). Тут умовний спосіб.

Иди до лікаря! Поможіть йому! (Тут наказовий спосіб). Вже йдемо. Лікар огляне мене. (Тут прямий спосіб).

Інші форми: діяльний і страдальний стан. Беру, береш, бере, брав, брала, брали, буду брати — то діяльний стан. Був питаний, була виношена, були куплені — то страдальний стан. Співати, працювати — то дієйменник; співаючи, працюючи, прийшовши — то дієприслівники, що не відмінюються. Співаний, ношений, купований, шитий — то дієприкметники.

26. Відміна іменників.

Всі іменники поділяємо на відміни за родами. Є три роди, отже є також три відміни: чоловіча, жіноча, середня.

Чоловіча відміна.

До чоловічої відміни належать іменники чоловічого роду, закінчені на приголосний звук та -о: чоловік, дід, лис, граб, Данило, учитель, косар, ніж, грім, дощ, товариш...

Зразки відміни іменників чоловічого роду.

I. Однина	Множина
1. сусід, горб	сусіди, горби
2. сусіда, горба	сусідів, горбів
3. сусідові, горбові	сусідам, горбам
4. сусіда, горб	сусідів, горби
5. сусіде, горбе	сусіди, горби
6. сусідом, горбом	сусідами, горбами
7. сусіді, горбі	сусідах, горбах
II.	
1. кобзар, камінь	кобзарі, камені
2. кобзаря, каменя	кобзарів, каменів
3. кобзареві, каменеві	кобзарям, каменям
4. кобзаря, камінь	кобзарів, камені
5. кобзарю, каменю	кобзарі, камені
6. кобзарем, каменем	кобзарями, каменями
7. кобзарю, каменю	кобзарях, каменях
III.	
1. школяр, ніж	школярі, ножі
2. школяра, ножа	школярів, ножів
3. школярєві, ножеві	школярам, ножам
4. школяра, ніж	школярів, ножі
5. школяре, ноже!	школярі, ножі
6. школярем, ножем	школярами, ножами
7. школярі, ножі	школярах, ножах

64. Виповніть крапки:

Що маю сказати вашому брат.....? Син..... гостинця ховала. Івась подав дідус..... палицю. Ковал..... здавалося, наче хто на нього теплом дихав.

Нащадки пішли батьківськими шлях..... За невеличким горб..... побачив я вугляра. Сухе листя рясним дощ..... спадало з дерев. Очі його загорілись хижим вогнем..... А над нею орел чорний сторож..... літає.

Котрі іменники мають в давальному однини закінчення -ові, а котрі -еві? Котрі іменники мають в орудному однини закінчення -ом, а котрі -ем?

Ножем краю хліб. З добрим товаришем приємно побувати в товаристві. Він був знаменитим столярем. Не кидай на

нього каменем! Пішли з учителем на прогулянку й досі нема їх. Всі раді кобзареві, що прийшов їх розважати. Лікареві треба докладно подати ознаки хвороби.

Жіноча відміна

До жіночої відміни належать іменники жіночого роду, закінчені на -а, -я та на приголосні звуки: баба, голова, господиня, туча, ніч, тінь, вість.

Зразки відміни іменників жіночого роду.

I.	Однина	Множина
1.	сестра, рука	сестри, руки
2.	сестри, руки	сестер, рук
3.	сестрі, руці	сестрам, рукам
4.	сестру, руку	сестри, руки
5.	сестро, руко	сестри, руки
6.	сестрою, рукою	сестрами, руками
7.	сестрі, руці	сестрах, руках

II

	Однина	Множина
1.	буря, надія	бурі, надії
2.	бурі, надії	бур (ів), надій
3.	бурі, надії	бурям, надіям
4.	бурю, надію	бурі, надії
5.	буре, надіє	бурі, надії
6.	бурею, надією	бурями, надіями
7.	бурі, надії	бурях, надіях

III

	Однина	Множина
1.	душа, гуща	душі, гущі
2.	душі, гущі	душ, гущ
3.	душі, гущі	душам, гущам
4.	душу, гущу	душі, гущі
5.	душе, гуще	душі, гущі
6.	душею, гущею	душами, гущами
7.	в душі, гущі	душах, гущах

IV

	Однина	Множина
1.	ніч, осінь, повість	ночі, осені, повісті
2.	ночі, осени, повісти	ночей, осеней, повістей

3. ночі, осені, повісті	ночам, осеням, повістям
4. ніч, осінь, повість	ночі, осені, повісті
5. ноче, осене, повісте	ночі, осені, повісті
6. ніччю, осінню, повістю	ночами, осенями, повістями
7. в ночі, осені, повісті	ночах, осенях, повістях

Перший зразок відноситься до іменників, що мають закінчення в орудному -ою, другий -ею, третій -ею, хоч в знахідному виявляє закінчення -у.

Треба пам'ятати про ці різниці та вживати правильних форм: з рожею, з душею, з чашею, ношею, як з бабусею, вечерею.

Також форми орудного в четвертому зразку замітні своїм здвоєнням приголосних. Треба їх вивчити: молоддю, річчю, подоріжжю, розкішшю, міддю, їддю, віссю, осінню, маззю, рінню, сіллю, Руссю, папороттю; натомість не здвоюють приголосних там, де вже є дві приголосні: повістю, новістю, кістю, пильністю, смертю; також не здвоюють, але відділяють апострофом закінчення: кров'ю, любов'ю, матір'ю.

65. Виповніть крапковані місця відповідними формами:

Після похмурої ноч.... почало світати. Після смерт.... батька громада віддала сироту далекій родич... (від родичка) Вовчи.... (від Вовчиха). І здається, ноч.... і кінця не буде. Тільки той ненавист.... не знає, хто цілий вік нікого не любив. Високі крилаті верби зеленою бан... (від баня) нависли над вуличк.... Уляна із злост... і ненавист... глянула в куток. Прикрила очі долон.... Вона стояла над душ... в Мотрі, наче осавула.

Запам'ятайте особливу відміну слова: мати. Однина. 1. мати, 2. матері, 3. матері, 4. матір, 5. мати! 6. матір'ю, 7. у матері. Множина: 1. матері, 2. матерей і матерів, 3. матерям, 4. матері, 5. матері, 6. матерями, 7. у матерях.

66. Виповніть крапковані місця відповідними формами:

Плачу та думаю про свою мат... Не дайте матер... не дайте в руках у ката пропадать. Бо хто мат... забуває, того Бог карає. „Скорбна Мат...” — то чудовий поетичний твір. Вона не пам'ятала матер..., бо її мат... померла при її народженні.

Запам'ятайте, що родовий відмінок однини приймає виїмково закінчення -и в таких іменниках: осінь, осени; соли, крові, любові, Руси. Слово „сім'я” має родовий: сім'ї.

У кличному однини маємо такі форми: мамо, Маріє, пісне, бабусю, Катрусю поруч Катрусе! В родовому множини деякі іменники не мають ніякого закінчення і прибирають вставне о, е, є: сосна; сосон; церква, церков, пісня, пісень, війна, воєн, крапля, крапель...

За жіночою відміною відмінюються також чоловічі іменники закінчені на -а, я; воєвода, нема воєводи, з воєводою; староста, нема старости, зі старостою, владика, Квітка, каліка, гайдамака; подаю владиці, Квітці, каліці, гайдамаці; Гамалія, Гамалії, бачу Гамалію, з Гамалією, суддя, судді, суддю, судде, суддів; у множині: владики, владик, воєводи, воєвод, старости, старостів, Квітки, Квітків, гайдамаків, калік, Гамалій, або Гамаліїв, суддів...

Середня відміна

До середньої відміни належать іменники середнього роду, закінчені на -о, -е, -а, -я: діло, поле, віче, прізвище, весілля, пір'я, курча, ім'я...

Зразки відміни іменників середнього роду.

I

Однина	Множина
1. діло, місто	діла, міста
2. діла, міста	діл, міст
3. ділу, місту	ділам, містам
4. діло, місто	діла, міста
5. діло, місто	діла, міста
6. ділом, містом	ділами, містами
7. в ділі, в місті	в ділах, в містах

II

Однина	Множина
1. поле, весілля	поля, весілля •
2. поля, весілля,	піль (полів), весіль
3. полю, весіллю	полям, весіллям
4, 5. поле, весілля	поля, весілля,
6. полем, весіллям	полями, весіллями
7. у полі, весіллі	полях, весіллях

III

Однина	Множина
1. віче, огнище, ложе	віча, огнища, ложа
2. віча, огнища, ложа	віч, огнищ, лож
3. вічу, огнищу, ложу	вічам, огнищам, ложам
4. віче, огнище, ложе	віча, огнища, ложа,
5. віче, огнище, ложе	віча, огнища, ложа,
6. вічем, огнищем, ложем	вічами, огнищами, ложами
7. у вічі(у), огнищі, ложі	вічах, огнищах, ложах

IV

Однина	Множина
1. курча, теля, ім'я	курчата, телята, імена
2. курчати, теляти, імени	курчат, телят, імен
3. курчаті, теляті, імені	курчатам, телятам, іменам
4. курча, теля, ім'я	курчата, телята, імена
5. курча, теля, ім'я	курчата, телята, імена
6. курчам, телям, ім'ям	курчатами, телятами, іменами
7. у курчаті, теляті, імені	курчатах, телятах, іменах

В середньому роді називний, знахідний та кличний завжди однакові, як це діється також в інших мовах.

Найбільше помилок буває у відмінах іменників другого та четвертого зразків. Тому треба їх добре вивчити та засвоїти. Тільки вживаючи правильних (нормативних) форм, можете оволодіти цими відмінами. Тому вправляйтесь!

64. Виповніть крапковані місця відповідними формами:

Найкраще оповідан... Панталеймона Куліша має заголовок „Орися”. Такого дівчат... не було в цілій околиці Війтовців. Одного разу вона поїхала з дівчат... прати біл... під Турову кручу. Не втерпіли дівчат... та почали прохати старого дідугана Гриву, щоб він їм розказав, чому то так реве Трубайло-річка на камін... Як Грива оповідав, дівчат... слухали його оповідан... з захопленн... Грива був мистець в оповіданн...; особливо на весіл... він умів забавляти гост...

Деякі особливості середньої відміни:

а) У родовому множини виступають чергування: о, е — і: село — сіл, колесо, коліс, поле, піль, добро, дібр; бувають теж тут вставки: вікно, вікон, весло, весел, полотен, відер, крісел; яйце, яець; деякі іменники мають чоловічі закінчення:

почуття, почуттів, поля, полів, прислів'їв, роздоріжжів... Інші іменники мають закінчення -ей: плечей, поруч пліч, очей, ушей поруч вух.

б) В орудному множини може бути така форма: крильми поруч крилами.

в) Треба запам'ятати окрему відміну слів: око, ухо, небо, чудо.

В оці, в усі; очі, очей, очам, очами й очима; уші, ушей, ушам, ушима, поруч вуха, вух, вухам, вухами, у вухах; небо, неба має у множині: небеса, небес, небесам, небесами, в небесах; чудо, чуда, чудеса, чудес, чудесам, чудесами, в чудесах; новіші форми: чуда, чуд, чудам, чудами, в чудях.

Множинні іменники.

Бувають такі іменники, що вживаються тільки в множині. Тому називаємо їх множинними. Напр. двері, дверей, дверям, дверми або дверима; сани, саней, саням, саньми, на санях; сухоти, сухіт, сухотами; Чернівці, з Чернівців, хитрощі, хитрощів, хитрощами, у хитрощах, лінощі, лінощів, лінощам... уста, уст, устам, ворота, воріт, воротам, воротами та ворітьми, на воротах і на воротах.

Чужі іменники

Чужі іменники відмінюються за українськими зразками, або не відмінюються зовсім: авто, авта, як: діло; кіно, піяно, бюро; не відмінюються: інтерв'ю, брутто, Гете, Верді...

27. Відміна прикметників.

Розрізняємо дві відміни прикметників: тверду та м'яку. До першої належать прикметники закінчені на -ий, -а, -е: добрий, гарний, великий... До м'якої відміни належать прикметники закінчені на -ій, -їй, -я, -є: синій, ближній.

Зразки відміни

I

Однина

чоловічий, середній рід	жіночий рід	множина
1. багатий, багате	багата	1. багаті
2. багатого	багатої	2. багатих
3. багатому	багатій	3. багатим
4. багатий дім, багате багатого пана	багату	4. багаті дома, багатих панів

5. багатий, багате	багата	5. багаті
6. багатим	багатою	6. багатими
7. у багатім, -ому	багатій	7. багатих

За цим зразком відмінюються прикметники з твердими пнями, закінчені на -ий, -а, -е, а далі вищі та найвищі ступені прикметників: добрий, ліпший, найліпший... За цим зразком ідуть теж такі короткі прикметники, як **варт, годе**н та діеприкметники страдальні: писаний, читаний, виходжений, шитий, митий...

II

Однина

чоловічий, середній рід	жіночий рід	множинана
1. синій, синє	синя	1. сині
2. синього	синьої	2. синіх
3. синьому	синій	3. синім
4. синій обрій синього птаха	синю	4. сині обрії синіх птахів
5. синій	синя	5. сині
6. синім	синьою	6. синіми
7. у синім (-ньому)	у синій	7. синіх

68. Виповніть крапковані місця відповідними формами:

Доводилося вам їздити пізн... весни чи ранн... літа по Україні? Син... (від: синій) глибоке небо розгортало своє безкрає поле. В саду похилилася квітка осінн... на ніжнім високім стеблі. Віра в мене дужч... (вищий ступінь від: дужий) від криці. Життя — це кдейнод (дорогоцінність), хіба ж є що дорож.... (вищий ступінь від: дорогий) над нього? Між ними один був ви.... (вищий ступінь від: високий) від усіх головою.

Деякі прикметники вживаються в значенні іменників. До таких належать: лютий (місяць), майбутне (майбутність), минуле (наше минуле), лісничий, Рівне, королева, Петрів, Київ, Львів, Павлишин. Деякі з них відмінюються так, як прикметники: лютий, лютого, лютому, лютим, у лютому, майбутне, майбутнього, майбутньому, майбутнім, лісничий, лісничого, лісничому, лісничим, у лісничім, Рівне, Рівного, Рівному, Рівним, королева, королевої, королевій, королеву, королевою; назви на -ів, -ов, -їв мають окрему відміну: Київ, Києва, Києву, Києве, Києвом, у Києві, Львів, Львова, Львову, Львові, Льво-

вом, у Львові, Павлишин, Павлишина, Павлишинові, Павлишином, у Павлишині; Павлишини, Павлишиних і як прикметник у дальших відмінках.

Кобилянський, Кобилянська відмінюються так, як прикметник. Прізвища закінчені на -івна відмінюються як іменники в однині: Козаківна, Козаківни(-ої), Козаківні, Козаківну, Козаківно, Козаківною, у Козаківні, але як прикметники в множині: Козаківні, Козаківних, Козаківним, Козаківними, у Козаківних.

28. Відміна займенників.

Особові займенники мають свою відміну: я, мене, мені, мною, в мені, ми, нас, нам, нами, у нас; ти, тебе, тобі, тобою, в тобі, ви, вас, вам, вами, у вас.

Займенник третьої особи розрізняє роди в однині:

Однина	Множина
1. Називний: він, вона, воно	вони
2. Родовий: його, її, його (до нього)	їх
3. Давальний: йому, їй, йому	їм
4. Знахідний: його, її, його	їх
5. Кличний: не вживається	
6. Орудний: ним, нею, ним	ними
7. Місцевий: у нім, у ній, нім, у ньому	у них

Зворотний займенник має тільки такі форми: себе, собі, собою, в собі. Виїмково: „Як ся маєш?”

Присвійні займенники: мій, моя, моє, мої, твій, твоя, твоє, твої, свій, своя, своє, його, її, їх, їхній, їхня, їхнє, наш, наша, наше, наші, ваш, ваша, ваше, ваші.

Відміна присвійних займенників:

Однина	Множина
1. Називний: мій, моя, моє	мої
2. Родовий: мого, моєї, мого	моїх
3. Давальний: моєму, моїй, моєму	моїм
4. Знахідний: мій (дім), мою, моє, мого (пса)	мої моїх
5. Кличний: мій, моя, моє	мої
6. Орудний: моїм, моєю, моїм	моїми
7. Місцевий: у моєму, моїй, моєму, моїм	моїх

Однина	Множина
1. Називний: наш, наша, наше	наші
2. Родовий: нашого, нашої, нашого	наших
3. Давальний: нашому, нашій, нашому	нашим
4. Знахідний: наш (дім), нашу, наше, нашого (учня)	наші (доми) наших (учнів)
5. Кличний: наш, наша, наше	наші
6. Орудний: нашим, нашою, нашим	нашими
7. Місцевий: у нашім, нашій, нашім, у нашому	наших

Однина	Множина
1. Н. їхній, їхня, їхне	їхні
2. Р. їхнього, їхньої, їхнього	їхніх
3. Д. їхньому, їхній, їхньому	їхнім
4. З. їхній (дім), їхню, їхне, їхнього (учня)	їхні (доми) їхніх (учнів)
5. К. їхній, їхня, їхне	їхні
6. О. їхнім, їхньою, їхнім	їхніми
7. М. у їхнім, їхньому; їхній, їхнім	їхніх

Вказівні займенники: цей, ця, це, той, та, те, сей, ся, се, тамтой, тамта, тамте.

Однина	Множина
1. Називний: цей, ця, це	ці
2. Родовий: цього, цієї, цього	цих
3. Давальний: цьому, цій, цьому	цим
4. Знахідний: цей (дім), цю, це цього (пса)	ці цих (чоловіків)
5. Кличний: цей, ця, це	ці
6. Орудний: цим, цією, цим	цими
7. Місцевий: цім, цьому, цій, цім, цьому	цих

Старий займенник сей, ся, се — вживається у давніших письменників; його відміна: сього, сеї, сьому, сій, сим, сею, у сім, у сьому, у сій; сі, сих, сим, сими, у сих.

Однина	Множина
1. Називний: той, та, те	ті
2. Родовий: того, тієї (тої), того	тих
3. Давальний: тому, тій, тому	тим

Відміна числівника три: три, трьох, трьом, трьома, у трьох.

Відміна числівника: чотири: чотирих, чотирьом, чотирма, у чотирьох.

Відміна числівника: п'ять, п'ятьох і п'яти, п'ятьом і п'яти, п'ятьма, у п'ятьох і у п'яти; подібно підміняється шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять, двадцять, тридцять, п'ятдесят... шістьох і шести, сімох, семи, вісьмох і восьми... сорок, сорока, сорока чоловікам, сорокма чоловіками, у сорока... сто, ста,стами, у ста, двісті, двох сот, двомстам, двомастами, у двох стах; триста, трьох сот, трьомстам... тисяча, тисячі, тисячею, мільйон, мільйона, мільйонові. Порядкові числівники — перший, другий, відміняються, як прикметники твердої відміни; третій, як прикметник м'якої відміни; двоє, двох, двома, семеро, сімох, сімом, обидва, обох; три четверті, трьох четвертих, трьом четвертим, трьома четвертими...

30. Відміна дієслова.

У дієсловах маємо дві відміни: -е, (-є) та -и (-ї).

До першої відміни належать такі дієслова: брати, беру, береш; нести, несу, несеш, орю, ореш, могли, можу, можеш; читаю, читаєш...

Перша відміна. Стан діяльний.

Спосіб прямий

Теперішній час

Однина	Множина
1. особа: веду, маю	ведемо, маємо
2. особа: ведеш, маєш	ведете, маєте
3. особа: веде, має	ведуть, мають

Спосіб наказовий

	1. ведім (о)
2. веди!	ведіть
3. нехай веде!	нехай ведуть

Майбутній час. Спосіб прямий.

Однина

1. особа: буду вести, вестиму, буду мати, матиму
2. особа: будеш вести, мати, вестимеш, матимеш
3. особа: буде вести, мати, вестиме, матиме

Множина

1. особа: будемо вести, мати, вестимемо, матимемо
2. особа: будете вести, мати, вестимете, матимете,
3. особа: будуть вести, мати, вестимуть, матимуть

Минулий час. Спосіб прямий.

Однина

1. ос. я вів, я вела, я вело, я мав, я мала, я мало
2. ос. ти вів, ти вела, ти вело, ти мав, ти мала, ти мало,
3. ос. він вів, вона вела, воно вело, він мав, вона мала,
воно мало

Множина

1. ми вели, ми мали
2. ви вели, ви мали
3. вони вели, вони мали

Передминулий час. Спосіб прямий.

Однина

1. ос. я вів був, я вела була, я вело було, я мав був,
я мала була, я мало було
2. ос. ти вів був, ти вела була, ти вело було, ти мав був,
ти мала була, ти мало було
3. ос. він вів був, вона вела була, воно вело було, він мав був,
вона мала була, воно мало було

Множина

1. ми вели були, ми мали були
2. ви вели були, ви мали були
3. вони вели були, ви мали були

Спосіб умовний: я вів би, ти вів би, він вів би, вона вела б,
воно вело б, ми вели б, ви вели б, вони вели б;
я вів би був, я вела би була...

Інші форми: дієйменник: вести, мати. Дієприслівники:
ведучи, маючи, вівши, мавши.

Дієприкметник страдальний, від якого творять часи й способи страдальної форми: ведений, ведена, ведене, ведені — відмінюється, як прикметник твердої відміни.

До другої відміни належать такі слова: сидіти, сиджу, сидиш; кричати, кричу, кричиш, кричать, бігти, біжу, біжиш, спати, сплю, спиш; гоїти, гою, гоїш, гоїть, гоять...

Друга відміна. Стан діяльний.

Теперішній час. Спосіб прямий.

Однина	Множина
1. ос. кричу, стою	кричимо, стоїмо
2. ос. кричиш, стоїш	кричите, стоїте
3. ос. кричить, стоїть	кричать, стоять

Спосіб наказовий

Однина	Множина
2. ос. кричи, стій!	1. кричім, стіймо!
3. ос. нехай кричить, нехай стоїть!	2. кричіть, стійте 3. нехай кричать!

Майбутній час. Спосіб прямий

1. ос. буду кричати, стояти кричатиму, стоятиму	будемо кричати, стояти кричатимемо, стоятимемо
2. ос. будеш кричати, стояти, кричатимеш, стоятимеш	будете кричати, стояти кричатимете, стоятимете
3. ос. буде кричати, стояти, кричатиме, стоятиме	будуть кричати, стояти кричатимуть, стоятимуть

Минулий час. Спосіб прямий

1. ос. я кричав, я кричала, я кричало, я стояв, я стояла, я стояло	ми кричали, ми стояли
2. ос. ти кричав, ти кричала, ти кричало, ти стояв, ти стояла, ти стояло	ви кричали, ви стояли
3. ос. він кричав, вона кричала, воно кричало, він стояв, вона стояла, воно стояло	вони кричали, вони стояли

Передминулий час. Спосіб прямий

Однина

1. ос. я кричав був, я кричала була, я кричало було,
я стояв був, я стояла була, я стояло було
2. ос. ти кричав був, ти кричала була, ти кричало було,
ти стояв був, ти стояла була, ти стояло було
3. ос. він кричав був, вона кричала була, воно кричало було
він стояв був, вона стояла була, воно стояло було

Множина

1. ос. ми кричали були
ми стояли були
2. ос. ви кричали були
ви стояли були
3. ос. вони кричали були
вони стояли були

Спосіб умовний має дві основні форми: **я кричав би** для сучасности, і **я кричав би був** для минулого дійства.

Інші форми. Дієйменник: кричати, стояти. Дієприслівники: кричачи, стоячи, закричавши, постоявши, дієприкметник: -кричаний, -стояний, (окричаний, вистояний — дуже рідкі).

Кілька слів творить окрему відміну, що її називаємо старинною або архаїчною: Отже, першим таким дієсловом, що часто виконує завдання допомоги при творенні інших часів, то помічне дієслово: **бути**. Теперішній час залишився тільки у формі **є**: я є, ти є, (поруч: еси), він є, ми є... Спосіб наказовий: будь, нехай буде, будьмо, будьте, нехай будуть! Майбутній час: буду, будеш, буде, будемо, будете, будуть. Минулий час: я був, я була, я було, ми були, ви були, вони були. Спосіб умовний: я був би, я була б, я було б, ми були б, ви були б, вони були б, ти був би, ти була б, ти було би, він був би, вона була б, воно було б; я був би був, я була би була, я було би було, ми були би були...

Дієйменник: бути. Дієприслівники: будучи, бувши; дієприкметники: будучий (став уже прикметником), бувший, -а, -е (став уже прикметником).

Другим дієсловом, що має архаїчну відміну, то: дам, да-си, дасть, дамо, дасьте, дадуть. Дай! Нехай дасть! Даймо, дай-те, нехай дадуть! Я дав, дала, дало, ти дав, дала, він дав, вона дала, воно дало, ми дали...

Третім дієсловом є: їм, їси, їсть, їмо, їсьте, їдять. Їж, нехай їсть, їймо, їжте, нехай їдять! Я їв, я їла, я їло, ми їли... буду їсти, їстиму, я їв був, я їв би, я їв би був... ївши, -їджений (з'їджений).

Останнім архаїчним дієсловом є: розповім, розповіси (розповіш), розповість, розповімо, розповісте, розповідать, розповіж, нехай розповість, розповіймо, розповіжте, нехай розповідать! Я розповів, я розповіла; я розповіла би, я розповів був, я розповів би був...

Дієслова: дам, розповім — в теперішній формі мають значення майбутности.

69. Виповніть крапковані місця відповідними формами:

Ото було тими вечорами довгими, осінніми, як уже стом... (від: стомити) мене робота, забер... обойко до себе на коліна та почн... на добрий розум навча..., як умі... так і навча... Розказ... їм про те і про друге, толку... з ними. Отже, Андрійко хутко й заскуч... так він і вариться, очі собі тре і позіх... і зідха... — Пуст... уже, мамо, прос... А скоро пуц..., чого не загад... І гомон... і пуст..., поки сон ізмож... А Василько буд... хоч і цілісеньку ніч тую довгу зо мною сиді... мене слухаюч... та мені в очі пильнесенько дивляч... Посн... (від: поснути). Вночі прокине... (від: прокинутись), не спи... Василько мій. (Марко Вовчок).

70. Виберіть з цього оповідання іменники та означіть, за яким зразком вони відміняються.

71. Виберіть звідци займенники та напишіть при кожному, до якої групи він належить.

72. Виберіть прикметники та напишіть, як вони ступенюються.

СКЛАДНЯ

31. Знаки перепинання та зміст речень.

Прочитайте такі речення:

Василь оглядає образки.

Чому поставлено тут накінці крапку? Крапка означає закінчення думки.

Що він оглядає? Залишіть його! Ей!

Коли про щось питаємося, кладемо накінці знак питання. Коли щось наказуємо, або коли вигуком виявляємо свої почуття, ставимо накінці знак оклику.

73. Перепишіть ці речення та подавайте відповідні знаки:

Була гарна днина Вставало сонце з-за магили -Ох, яка чудова природа на світанку. Як любо в нашому саду Гілля дерев угинається під тягарем снігу

Застановіться над змістом цих речень:

Те, що я вам **розповім**, діялось давним-давно в Україні, у глухій пуші, і ще й досі по світу не рознеслося. Бабуся, що мені **оповідала**, упевняла, ніби у глуші є чимало великих подій. (Марко Вовчок)

Про що розповідала бабуся? Вона висловлювала свої думки розповідними реченнями.

74. Випишіть з цього уривка речення, що заперечують щось:

Ні від кого він не має ні втіхи, ні поради. Він не любить багато говорити про себе. Він скромний, як пільна квітка. Він не гордовитий. Його знають люди, бо носить земля.

Застановіться над тим, котрі тут речення стверджують щось.

Розповідне речення може щось стверджувати, або заперечувати.

Застановіться над цими реченнями та скажіть, що вони виявляють у своєму змісті: Задармо край твій весь политий кров'ю твоїх борців? Йому вже не пишаться у красоті, свободі і здоров'ю? Задармо в пісні твоїй леться туга, і сміх дзвінкий, і жалощі кохання, надій і втіхи світляная смуга? О, ні. Не самі сльози і зідхання тобі судились! Вірю в силу духа і в день воскресний твого повстання. (І. Франко)

Питальне речення виявляє запит, наказове — наказ, окличне — вигук.

32. Головні члени речення

Микола читає.

Про кого тут мова? Хто читає?

Квіти пахнуть.

Про що мова в цьому реченні? Що пахне?

Член речення, що про нього мова, зветься підмет.

Що діє Микола? Що говоримо про квіти?

Слова: читає, пахнуть-- то присудки у згаданих реченнях. Присудок означає, що робить (діє) підмет, або в якому він стані.

Член речення, що означає дію, або дієву прикмету — то присудок.

Підмет і присудок — то два головні члени речення. Вони творять його основу. Довкола них гуртуються другорядні члени речення. Вони доповняють і поширюють підмет та присудок.

Вишукайте основні та поширені члени речень:

Надійшла весна. Був гарний, теплий день. Вперше по довгій зимовій неволі в тісних хатах ми могли свobodно побігати. Ми побігли на сіножать. Вона була ще гола й сіра від скиненої недавно зимової перини. В лісі забіліло від підсніжок. (За Іваном Франком)

Речення, що має тільки основні частини, тобто підмет і присудок, називається основне, або просте. Речення, в якому крім основних частин є ще другорядні члени, називається поширене.

33. Підмет речення

Вишукайте підмети у цих реченнях М. Коцюбинського:

На небі сонце. (Що на небі?) Серед нив я. (Хто серед нив?) Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. (Хто гладить?) Вітер набиває мені вуха шматками звуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий. (Хто?) Йду далі. (Хто?)

Вишукайте підмети в таких реченнях:

Один в одного питаємо. Два б'ються. Третій виграє. „Але”—то заперечний сполучник. „До” —в'яже дієслово з іменником. „Ох” —виражає почуття болю. Добре роби, добре

буде — то наша стара приповідка. І котиться сльоза за сльозою.

Підметом може бути кожна частина мови, а навіть ціле речення.

Підмет може бути складений.

А ми з матір'ю сиділи на горі в діброві. Молодиця з дівчинкою поверталася до міста. Я з сестрою був у лісі. Біля ганку стояв гурт чоловіків. Було багато школярів на Шевченковому святі. Володимир Волинський має свою стару традицію. Підмет буває часом цілим реченням, що зветься **називне**: Ніч. Тінь? Ні, тільки хмарка. Тиша й пустка. Весна.

Такі скорочені речення виникли в наслідок швидкого, нервового життя. Особливо сучасні письменники вживають залюбки таких речень.

Напр. Я з гір. З-під Смирни... далеко звідси. Мовчанка. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі. (Михайло Коцюбинський). Котрі тут речення називні.

34. Присудок речення

Нетлі роєм **летіли** до ляmpi. Дітвора **хлипала** по кутках. Які частини мови є тут присудками?

Присудком буває звичайно дієслово.

Присудок може бути складений:

1) іменник, прикметник, займенник, числівник в сполучі з помічним дієсловом, що є зв'язкою, напр. Я був сирота. Борис був без пам'яті. Скляні двері в сад були розчинені. Млин у мірошника був водяний. Він був перший.

Зв'язка (є) може бути пропущена. Напр. А в містечку хатка на хатці. З хатами поміщені якісь маленькі загороди з хворосту. Кругом хат скрізь смітник. (За Іваном Нечуєм Левицьким).

2) Складений присудок виступає також з неповними словами: могти, почати, взятись, стати, хотіти, мусіти, готов, го-ден, напр. Я не можу розминутись з людиною. Найближча людина готова продати. Я вже більше нічого не го-ден слухати. Тихович почав вияснити справу. (М. Коцюбинський). Я хочу тебе послати на велике діло.

75. Вишукайте складені присудки в таких реченнях:

Еней **був парубок** моторний. Він мій товариш. Кайдашеві сини були молоді парубки. І мати твоя і батько були чесного роду. Сопілка та думи були його приятелі. Підкресліть підмет одною рисою, а присудок двома. Питайтесь за підметом: хто, що? Питайтесь за присудком: що робить, в якому стані, чим є, чим став, чим був?

Між підметом і присудком тісний зв'язок, т. зв. узгодження. Підмет узгоджується з присудком в числі, роді, відмінку та особі.

Напр. На роботі ніхто вже не заважав йому. Ні одна душа не з'явилась з села.

Бувають теж виїмки: 1) підмет в однині, присудок у множині для висловлення пошани, напр. Мама казали надягати козушок. Бабуся післали мене по воду. 2) Коли підметом числівник, або слова „багато, мало”: Вже минуло з того часу аж три довгі роки. Багато женихів залицялись. 3) Коли підмет складений, присудок частіше в множині, хоч і тут бувають виїмки: Сестра з дівчинкою повертались додому. **А ле:** Кілька парубків скочило до танцю. Минули два роки. А серед базару стоїть Гонта з Залізняком.

35. Другорядні члени речення Об'єкт. (Додаток).

Пригляньтесь до цього речення: Вона почула біль у грудях. (Хто? Що було з нею? Що почула?) Івась питається батька. (Хто? Що робить? Кого питається?)

До другорядних членів речення належить об'єкт, що пояснює зміст присудка. Об'єктом може бути: іменник, прикметник, займенник, числівник у залежному відмінку. За об'єктом питаємось: кого, що, чого, кому, чому, ким, чим, на кому, чому?

76.а. Вишукайте об'єкти в цих реченнях:

Вітер в гаї нагинає лозу та калину. (Що вітер нагинає?) Він простив їй цей тяжкий смертельний гріх. (Що простив їй?) Сторож варить собі убогу вечерю. (Що варить?).

Як бачимо, об'єкт стоїть звичайно у знахідному відмінку. Між присудком і об'єктом заходить **зв'язок керування**. (Дієслово керує відмінком об'єкта). Після перечення знахідний

переходить у родовий. Об'єктами в реченнях бувають теж інші відмінки.

Свою Україну любіть, за неї Господа моліть. (Слова: любити, молити — то перехідні дієслова. Вони керують знахідним відмінком об'єкта.) Чоловік умер, двоє діток мені покинув. (Кого покинув?) Під осінь відіслали Оленку в школу. Не кидай матері. (Кого, чого?) Поїзд набирав ходу. Йому хотілось риби. Чого ти бажаєш? Не завидуй багатому. Молітесь Богові святому. Він їй приносив дорогі дарунки. (Кому?) Своїми руками розіб'ємо граніт. (Чим?) Не клопочись дрібними речами. Нехай ними турбуються наші вороги.

Об'єкти бувають теж у сполученні з прийменниками: Батько тужить за сином. (За ким тужить батько?) Відійшов від валки. (Від чого?) І слід за ним загинув. (За ким?) Город простяг до мене свою залізну руку. (До кого?) Не віриш у безлюддя. (В що?) Повіруєм ще трохи в волю. Чи мені по тобі сумом сумувати? (По кому?)

Також і дієслово в дієйменнику може бути об'єктом:

Вона любила **чепуритись**. Дочка вечерять подає. І згадую Україну, і згадять боюся.

Об'єкти стоять також після прикметників та прийменників: байдужий до чого, багатий на що, гарний на вроду, високий на зріст, схожий на кого, шкідливий для кого, повен чого, молодший за кого...

Об'єкт залежний часто від іменника: відповідь **на питання**, зустріч з приятелями, допомога хворим, початок року, голова товариства, член спілки, засідання виділу, кінець світу, оголошення про збори...

76.6. Виповніть крапковані місця відповідними формами об'єктів та підкресліть їх вужицом:

Дід почав розказувати, а потім співати дум... й пісн... Радюк ледве встигав записувати ї... Дід вірив йом... і навіть хвалився своїм... пісн... (чим хвалився), бо зрозумів, що молодий Радюк не мав на думц... кривд... для ньог... Дід не дав парубко... співати, але сам співав свої... стареч... та міцн... голос... козацьк... дум... (Іван Нечуй Левицький)

Котрі дієслова керують тут об'єктами? В яких відмінках стоять тут об'єкти? Котрі дієслова керують тут знахідним відмінком? Корі орудним? Котрі давальним?

77. Підкресліть об'єкти вужином, підмети рискою, присудки двома ризками:

Колись давно правив Переяславом якийсь князь. (Хто? Що робив? Чим правив?) Та й був собі той князь добрий стрілець. І кохавсь він у полюванні. Ото ж раз одбився той князь од своєї челяді в пущі. Там побачив він турів. (За Кулішем).

36. Означення.

Прочитайте та розберіть такі речення:

Львів належить до давніх але не найстарших городів Галицької землі. До часу його існування Галич був уже знайний своїм історичним значенням.

В першому реченні слово „городів” доповнено поясненнями: давніх, не найстарших, а слово „землі” поясненням: Галицької. Всі пояснення узгоджуються тут з приналежними словами в числі й відмінку. (Останнє пояснення узгоджується також у роді.)

Прикметники, займенники, числівники, що пояснюють приналежні слова та узгоджуються з ними, називаються означеннями.

78. Вишукайте узгоджені означення в таких реченнях:

Старинні знахідки свідчать, що в найближчій околиці Львова здавна були якісь оселі. Але на терені давнього міста не знайдено ніяких пам'яток, які говорили б про існування постійної доісторичної оселі. Засновником нашого Львова був галицький король Данило. (О. Степанів)

Зазначіть узгоджені означення крапками підсподом. Які то частини мови?

Пригляньтесь до таких означень, що не узгоджуються з приналежними словами: Син с у с і д а (сусідський) був знаним лікарем у місті (міським).

Звичайно неузгоджені означення висловлені:

1) родовим відмінком, на питання: чий, чия, чие;

2) присвійними займенниками: його, її, їх; напр. обличчя його не оживлялось мутними сивими очима. (Чие обличчя?) Їх ноги мигали в повітрі. (Чий?)

3) Іменником з прийменником, прислівником, іменником з прикметником в родовому відмінку.

Напр. У вікно до мене заглянули від яблуні гілки. (Чиї?) Дівчина з русявим волоссям здобула його серце. (Яка дівчина? Чие серце?) Олексій був чоловік височенного зросту. (Який чоловік?)

Загалом, кожне означення відповідає на питання: який, чий, котрий?

37. Означення — прикладка

Пригляньтесь до цих означень:

Дніпро, брат мій, висихає. (Як означає тут поет ріку Дніпро?) Прощай же ти, моя нене, удово-небого! (Як означає тут поет неню?)

Іменник узгоджений з відповідним словом в числі, відмінку, а часом і роді, називається прикладкою. Прикладками бувають докладніші означення імен, географічних назв, зайнять, споріднень. Напр. У славному городі Києві є Золоті Ворота. Тут Київ означений прикладкою (славний город). Богдан Хмельницький, славний гетьман України, відбув величній в'їзд у Київ. (Якою прикладкою означено тут Богдана Хмельницького?)

Прикладка відділена від приналежного іменника комою, а часом навіть рискою:

Чи чули ви те, панове-молодці?

38. Обставина.

79. Перепишіть ці речення та застановіться над ними:

Старий Василь виконує свою роботу дуже докладно. Він працює вдень і вночі дуже завзято й невтомно. У нього вдома вологість і студінь. А проте він не дається легко злидням. Він завжди бадьорий. Часто почуєте від нього ще й слова розради.

Відповіжте на питання: як, коли, де, вживаючи відповідних слів з наведених речень. Зазначіть окремими знаками ті слова, що подадуть вам відповідь. То будуть обставини, що доповняють інші члени речення.

Другорядний член речення, що означає спосіб дії, час, місце, мету, називається обставина.

На питання: **як — обставина способу дії:** Весело рипіли сани по снігу. Тихо зближався вечір. Ідучи співають дівчата. Інші обставини способів: без надії, по-людському, ніби, як стріла, якстій...

На питання: коли, доки, як довго, — обставина часу: Пізно я повертався додому. Цілу ніч вони палили багаття.

Обставини часу виражені прислівниками: часом, давно, сьогодні, завтра, до схід-сонця, незабаром, вдень, вночі, влітку, взимку, щодня, ніччю...

Для означення місця дії служать такі обставини: тут, там, всюди, спереду, вдома, назустріч, наліво, в хаті, в школі... **Вони означають обставину місця на питання: де, звідки, куди,** напр. Недалеко від того місця стояв біленький будиночок. В складках своєї одєжі приносив запах піль. Спокійний, самотний сїдав десь на ганку порожнього дому. (М. Коцюбинський)

Обставини причини: від радости, з переляку (на питання: через що, чому, від чого?). Обставини наміру: на злість, для хліба, для краси.

80. Вишукайте обставини в цих реченнях:

Врешті ми вдома. Почекай трошки. Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Після того було молоко. Сіра маленька пташка, як грудка землі низько висїла над полем. (За М. Коцюбинським)

39. Відокремлення.

Другорядні члени речення бувають часто відокремлені від інших членів з допомогою коми, риски, дужок, або мелодії мови:

Минувши те місце, селянин перехристився тричі. (Коли перехристився?)

В цьому реченні обставина часу відокремлена комою.

Я пішов, обережно розхилиючи високий комиш. (Як пішов?). Твої очі, цікаві, допитливі, влазять у мою душу. (Які очі?). Бо життя безупинно й невблаганно йде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а й чуже. (Як іде? Чиє життя?)

Відокремленнями бувають другорядні члени речення, дієприслівники та окремі речення, що заступають їх, винесені поза знаки перепинання. Вживають їх письменники, щоб підкреслити їх засобами письма та мови.

81. Вишукайте відокремлення:

І християчи груди та озираючись лячно, пастух повертає до стаї. Я сердито йшов, несучи невинні образки. Минувши всякі перешкоди, звертаюся до тебе з вірою.

40. Вставні слова і словосполучки

Прочитайте ці речення:

О, що кажу я? О велетні, герої! Вона безсмертна! Чуєте?... безсмертна! О земле пишная, тебе питаю я... (В. Самійленко).

Кличний відмінок, оклики, вигуки, притакнення, заперечення, запити, вислови, підсилення думки, слова без означеного змісту, звички в мові, вживані для віддиху, передишки — стоять немов поза реченням, відокремлені від нього формою й голосом. Належать тут такі слова: по-моєму, направду, і так далі, очевидно, пане добродію, куме, дядьку, дитинко...

41. Однорядні члени речення

82. Застановіться над такими реченнями й розберіть їх:

Раптом все гасне, вмирає. А згори сипле та й сипле... витрушує з дзвіночків душу, струже срібні стружки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на срібне сито. (М. Коцюбинський).

Скільки в тих реченнях присудків? То однорядні члени речення. Відділяємо їх комами та іншими знаками, або лучимо сполучниками.

А в цьому реченні теж однорядні члени: Збивались під низькі хмари ластівки, жайворони. (Хто, що?) Серце, і душу, і силу невтомную клав ти за рідную справу. Раділи і садок, і поле, і долина.

В реченні може бути кілька однорядних членів. Відділяємо їх знаками.

83. Вишукайте однорядні члени речення: Чорніє полє, і гай, і море. День, ранок, вечір і ніч — пройшли незаметно. Стоді я і лани, і гори — все покину.

Коли означення не є однорядні, тоді не треба коми: Запалили у сусіда нову добру хату. По далеких горбах самотіли тихі гуцульські села. Нова біла чепурна хата привітно виглядала з-за груш.

42. Безпідметові речення.

Пригляньтесь до таких речень: Дніє. Світає. Вечоріє. Гримить. Стемніло. Блискало. Що виявляє кожне з них? Чи легко в них здогадатись підмета?

Проста людина, що бачить різні явища природи та не може збагнути їх тайни, або не сміє назвати імени їх спричинника, висказує безпідметові речення, обережно в 3. особі присудка. Також бувають такі безпідметові речення в інших формах: в середньому роді давнього короткого дієприкметника страдальної дії, закінчені на -то, -но; в минулому часі або в інших формах: Йому подано записку. Нас опроваджувало по довгих коридорах. На двоє його потято. Козаченька вбито. Було гарно. Не буде волі. Почало смеркатись. Стало світати. Захотілось їм їздити човном. Взяло його на черево. Шкода братись до діла. Треба зачекати. Говорили про нього багато. Роботи не переробиш. Крути, верти, не допоможе. Здалеку чути його голос.

43. Складні речення.

Прочитайте це речення:

Минають дні, минають ночі, минає літо.

З яких частин складено його? Як їх зазначено? Розберіть кожну зокрема! Чим подібна тут кожна частина? Що лучить їх між собою?

Речення, що є сполукою окремих думок, зветься складним.

Пригляньтесь до цього складного речення та розберіть його за окремими думками: Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє.

Кілько тут окремих думок? Чим вони подібні одна до одної? Що лучить їх у цілість? Така будова речення називається рівнорядною, а речення **рівнорядно-складним**.

Гріє сонечко, усміхається небо ясне, дзвонить пісню жайворонки.

Тут окремі думки відділені комами. Одначе можуть бути

між ними також сполучники: Музика заграла і ноги знов за-
тупцювали.

Тут сполучник „і” поєднує обі думки. Тому така сполука
зветься **еднальна**.

В іншому рівнорядно-складному реченні сполука **проти-
ставна**:

Іван читав, **але** молодь не слухала його.

В еднальних сполуках бувають коми, або сполучники: і,
й, та.

В протиставних сполуках виступають коми та сполучники:
а, але, але ж, та, так, однак, а проте, тільки, та ба...

84. Якими засобами побудовані ці рівнорядно-складні
речення?

І небо невмите, і заспані хвилі, і понад берегом геть-геть
очерет без вітру гнеться. Дочка вечерять подає, а мати хоче
научати, так соловейко не дає. (Т. Шевченко). Знаю багацько
дум, але такої не пам'ятаю.

85. Означіть сполуки в таких реченнях:

Не вертаються три брати, по світу блукають, а три шляхи
широкії терном заростають. І четвертий рік минає тихенько,
поволі, і четверту починаю книжечку в неволі мережати.
(Т. Шевченко)

86. Означіть сполуку в цьому реченні:

Такі думи вклав мені Бог у серце одної ночі і я не смію
зламати його слова.

Бувають ще інші сполуки в рівнорядно-складних реченнях:
причинова, наслідкова: Співано пісню, будились приспані по-
чуття. Зійшло вже сонце, ходімо гріться.

Рівнорядно-складні речення дуже улюблені у письмен-
ників, що черпають свої оповідання з народного побуту:
Марко Вовчок, Тарас Шевченко, Іван Нечуй Левицький, Ва-
силь Стефаник.

Крім рівнорядно-складних речень (паратакси), в нашій
мові вживаються здебільшого **підрядно-складні** (гіпотакса).
В них одне речення виражає головну думку, а інші — побічні
думки. Розберіть почерзі наперед головну думку, а потім по-
бічні та позначіть їх числами: 1, 2, 3.

87. Утома була така сильна, що брала верх над усім.

1. Хто? Що діялося з нею?

2. Хто? що діяла? Над чим?

Яка сполука між цими окремими думками?

88. Був надзвичайно холодний ранок, коли я приїхав.

1. Хто, що? Що діялося?

2. Хто? Що діяв?

Яка сполука між цими окремими думками?

У підрядно-складному реченні побічне речення заступає якийсь член головного. Напр. порівняйте такі речення:

а) **Розтратник** нічого не придбає. (Хто? Що діє? Чого не придбає?)

б) **Хто розтрачує**, нічого не придбає.

Як заступлено підмет першого речення у другому?

Речення, що заступає підмет, зветься підметове.

89. Вишукайте підметові речення:

Блажен, хто гордошів не має. (Хто блажен?) Що було, те минуло. (Що минуло?)

Який пан, такий крам. — Присудок заступлений тут окремим реченням присудковим (крам пустий).

Я чую, як пісня дужчає. — Що чую? Тут об'єкт заступлений **об'єктним реченням**.

Зареготався дід наш дужий, аж піна з вуса потекла. — (Як зареготався?) Обставина заступлена окремим **обставинним реченням**.

У підрядно-складному реченні виступають особливі сполуки для означення: 1) обставини часу: як, коли; під час, коли; поки, як довго; 2) місця: де; 3) причини: бо, тому що, через те, завдяки тому, що; 4) наслідку: так, що; такий, що, 5) наміру: щоб, 6) умов: якщо, якби, коли б; 6) допусту: дарма що, хоч, не зважаючи на те, що... 7) відношення: котрий, той, що... 8) порівняння: так, як; немов; неначе, ніби, 9) питання: котрий, який, куди, звідки, де, чи...

90. Що заступає тут побічне речення:

Біле небо мигтить зірками до блакиті, що сповила степову далечінь. (Якої блакиті? Як називається той член речення, що відповідає на питання: який (?))

91. Батько розповідав, що діялось у 1918. році.

Заступіть речення побічне: що діялось у 1918. році, — об'єктом: про події.

Як називається речення, що заступає об'єкт?

92. У цьому реченні визначить сполуки та назви:

Там, де залізної дороги не можна було далі повести, му-
сіли вони робити службу.

93. Розберіть на частини такі речення та означіть їх назви:

У 1847. році Шевченка заслано в Оренбурзький корпус.
Жандарм привіз його в Оренбург, просто до вартівні, **де Шев-
ченко проспав ніч на голій долівці**. Вранці по Оренбурзі роз-
неслася вістка, **що прибув Шевченко**. (Яка вістка?)

44. Складні речення з кількома підрядними.

Бувають часто такі складні речення, в яких від одного
головного залежать інші підрядні та супідрядні. Напр.

А чи знаєш ти, Марусю, що тепер скрізь по всіх усядах
військо стоїть, скрізь вороги вештаються. (Котре тут головне,
а котрі побічні речення?)

94. Скільки тут побічних думок:

Чи багато наїхало дружб на весілля, чи бучно відбули
гостей, чи довго гуляли, це вже не наше діло розказувати.
(П. Куліш).

95. Скільки тут побічних думок:

Він бачив таку книжечку в тяжку годину свого життя, як
його сина у рекрути брали, як його ганяли на панщину й запи-
сували дні. Він слухав, як Марко ріс на хуторі, як прийшла
молодиця у найми проситися, як вона стала на службу. (За
І. Н. Левицьким).

У **періоді**, що його вживають у промовах та газетній мові,
буває одна думка, хоч має дві виразні частини: || Ревів, сто-
гнав від бурі бір, немов голодний, лютий звір, і чорним
гиллям, мов руками, махав у вітрі, бивсь і хріп, || коли пону-
рими купками в'їздили ми під темний стріп. || (І. Франко)

45. Пряма й непряма мова.

У прямій мові наводимо сказані слова. На письмі даємо
двокрапку та знак лапок (,;.). Закінчивши її, замикаємо лапки
("). Напр.:

Іван Франко сказав на ювілейному святі з нагоди 25-річчя
своєї літературно-наукової праці таке:

„Як син селянина, вихований твердим мужицьким хлібом,
я почуваюся до обов'язку віддати працю свого життя тому
простому народові. Вихований у твердій школі я змалку за-
своїв собі дві заповіді. Перша — то було почуття того обов'яз-

ку, а друга — то потреба ненастанної праці. Я бачив змалку, що нашому селянинові ніщо не приходитьсь без важкої праці.”

У непрякій мові це звучить так:

Іван Франко сказав на ювілейному святі з нагоди 25-річчя його літературно-наукової праці, **що він**, як син селянина, вихований твердим мужицьким хлібом, почувався до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. **Що він**, вихований у твердій школі, змалку засвоїв собі дві заповіді...

Які зміни пороблено в непрякій мові? В прямій мові наведено слова в першій особі.

Як змінено їх у непрякій мові?

96. Докінчіть цю непряму мову.

Непрямої мови вживаємо у звітуванні, коли не сила запам'ятати всіх слів точно.

97. Випишіть з прямої мови підрядно-складне речення, назовіть його та розберіть.

98. Випишіть з неї рівнорядно-складне речення та розберіть його.

99. Розберіть та означіть таке підрядно-складне речення: Радюк витяг з кишені скільки дрібних книжечок і знайшов між ними листки, де були Шевченкові твори.

100. Онисько сидів, підобгавши ноги й нахиливши голову та все слухав та слухав.

Розберіть це речення та выпишіть окремо відокремлення.

101. Розберіть наслідкове речення: Вплив того читання на Ониська був такий великий, що він неначе скам'янів.

ЯК КОРИСТАТИ З ЦЬОЇ КНИЖКИ

1. Спостерігаючи мовні явища вивчаємо основи української граматики.
2. Закріплюємо їх у пам'яті через вправи.
3. У школі вивчаємо їх за планом:
 - в 4. році навчання: основи звучні, відміни, правопису;
 - в 5. році навчання: поглиблення звучні, ціла відміна;
 - в 6. році навчання: словництво, ціла складня й повторення всього матеріалу.

